

GÜMRÜK BİRLİĞİ TEORİSİ VE AZGELİŞMİŞ ÜLKELER AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Mehmet Şahin*

ABSTRACT

Traditional theory shows that customs unions have two effects: trade creation and trade diversion. Trade creation will increase welfare and trade diversion will decrease it. On the other hand, the theory predicts that, if the partners are actually competitive but potentially complementary, a union is likely to increase welfare, and the larger the part of trade originally covered by trade between the union partners, the greater is the scope for gains from the union.

These predictions leads us to the conclusion that underdeveloped countries should form customs unions with developed countries. This conclusion contradicts with the development objective. If the assumptions of the theory are revised and if the dynamic considerations and development objectives are taken into account, it can be shown, under some restrictive conditions that, underdeveloped countries can benefit most by forming unions among themselves.

Giriş

Serbest ticaret teorisi iki yüzyıl kadar önce Adam Smith tarafından kurulmuştur. Bu teorinin temeli serbest ticaretin piyasayı genişletmesi, ihtisaslaşmaya ve daha verimli bir işbölümüne yol açması ve bunun da faktörlerin optimum bileşimi ve ölçek ekonomileri sonucunu doğurmasıdır. Böylece üretimin verimliliği artacak, tüketicilerin seçim imkânı çoğalacak ve fiyatlar düşecektir. Bu teori on dokuzuncu yüzyıl boyunca gittikçe gelişerek yaygın bir kabul görmüş ve uluslararası ticarete hakim olmuştur.

* Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

Ancak, yirminci yüzyılın başından itibaren milletler arasındaki gerginliğin artması ve peşpeşe gelen iki büyük Dünya Harbi serbest ticaret prensibinden geniş ölçüde uzaklaşılmasına sebep olmuştur. Ülkelerin kendi ekonomilerini korumak için aldıkları tedbirler, karşı tedbirlere yol açmış ve dünya ticareti iyice daralmıştır. Siyasî gerginliğin hem sebebi hem sonucu mahiyetindeki bu durum, serbest ticaret taraftarlarını ve harbi önlemek için bir dünya devleti kurulması görüşünü savunanları ümitsizliğe düşürmüştür. 1944 yılında San Fransisco Konferansının yarattığı Birleşmiş Milletler, dünya federasyonu kurulması savunucularının, bir başka genel harbi önleyici politik bir düzen kurulması arzularını tatmin etmemiştir. Bunun üzerine daha yoğun bir uluslararası işbirliğinin ancak az sayıdaki ülke arasında dostluk bağlarının kuvvetlendirilmesi yoluyla mümkün olabileceği görüşü yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Harpten en çok zarar gören ve hararetli federalizm savunucularının çoğunu yetiştiren Avrupa, bölgesel birleşme deneylerinin de ilk sahnesi olmuş ve 1957 yılında imzalanan Roma Andlaşması ile Avrupa Ortak Pazarı kurulmuştur. Avrupa'nın bu tecrübesini başka bölgesel iktisadî birleşmeler izlemiştir. Bu birleşmeler EEC, RCD ve COMECON'da olduğu gibi, ya daha önce kurulmuş bir siyasî ve askerî ittifakın paralelinde gerçekleşmekte veya LAFTA, CACM, EAC'de olduğu gibi daha ileri düzeydeki birleşme arzularını da beraberinde taşımakta ve adeta ona bir zemin olarak ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası kabul görmüş ve zamanımızın bir özelliği haline gelmiş olan bölgesel iktisadî işbirliği türleri çeşitlidir. Bunların en basiti serbest ticaret bölgesidir. Buna göre ülkeler kendi aralarındaki gümrük ve kotalar gibi ticarî engelleri bütünüyle kaldırmakta, üçüncü ülkelere karşı ise her üye ülke farklı tür ve derecede ticarî engel uygulamada serbest olmaktadır. EFTA ve LAFTA bu tür birleşmelerdir. Diğer bir birleşme şekli ise gümrük birliğidir. Burada üye ülkeler, kendi aralarındaki ticarî engelleri kaldırmak yanında, birlik dışındaki ülkelere karşı da müşterek bir tarife politikası uygulurlar. İktisadî işbirliğinin daha gelişmiş şekli ise, gümrük birliğinin bütün unsurlarına ilâveten, işgücü, sermaye ve teşebbüs gibi üretim faktörlerinin üye ülkeler arasında serbestce hareket etmesinin de sağlandığı ortak pazardır. İktisadî işbirliğinin en ileri safhası ise topyekün iktisadî birlikdir. Burada artık üyelerin müşterek bir parası vardır, iktisadî ve sosyal alandaki mevzuat ve politikaların birleştirilmesi sözkonusudur.

Bu iktisadî işbirliği türleri içinde teorik bakımdan en önemlisi makalemizin konusunu oluşturan gümrük birliğidir.

Gümrük Birliği Teorisi

Önce gümrük birliği teorisinin tarif edilmesi gerekir. Genelde, herhangi bir ülkenin tarife sistemi, mallar veya ülkeler arasında ayırım yapabilir. Mallar arasındaki ayırım, farklı mallara farklı oranlarda gümrük konmasıyla, ülkeler arasındaki ayırım ise, aynı mala farklı ülkelere göre gelişine göre farklı gümrük uygulanmasıyla olur. «Gümrük birliği teorisi, tarife teorisinin coğrafî ayırıma göre ticarî engellerdeki değişmelerin etkisini inceleyen bir dalı olarak tarif edilebilir» (Lipseý, 1960, s. 261).

İkinci Dünya Harbinden önceki iktisat literatürü, ister serbest ticaret taraftarlarınca, ister koruyuculuk taraftarlarınca yazılmış olsun, genelde gümrük birliği lehinedir. Dolayısıyla bu, ticaret politikası alanında serbest ticaret ve koruyuculuk taraftarlarını birleştiren bir konu olmuştur. Koruyuculuk taraftarları, gümrük birliğini, daha geniş bir alanın diğer ülkelere karşı korunması ve korunan ülkelerin diğerlerine karşı güc birliğinin sağlanması şeklinde düşünürken, serbest ticaret taraftarları bunu, dünya ticaretinin serbestleştirilmesine doğru bir adım olarak telâkki etmişlerdir. Buna göre, serbest ticaret dünya refahını maksimize eder, gümrük birliği ise tarifeleri indirdiği için serbest ticaret yönünde bir harekettir, dolayısıyla gümrük birliği dünya refahını maksimum yapmasa bile arttırır.

Jacob Viner ise, 1950 yılında yazdığı «The Customs Union Issue» adlı kitapta yukardaki argümanın doğru olmadığını göstermiş ve gümrük birliğinin yararları konusundaki düşünceler bakımından bir dönüm noktası oluşturmuştur. Viner, gümrük birliğinin serbest ticaret yönünde bir hareket olması için, malların öncekine nazaran daha düşük maliyetli kaynaktan sağlanmasına imkân vermesi gerektiğini ileri sürmüştür. Eğer, gümrük birliği, ithalâtı daha yüksek maliyetli kaynağa saptırırsa, korumacılığı daha etkin bir hale getirip refahı düşürebilir. Bunun sebebini açıklamak için Viner gümrük birliğinin iki etkisi üzerinde durmuş ve bunları **ticaret yaratıcı** ve **ticaret saptırıcı** etkiler olarak tarif etmiştir.

Bir ülkede yerli olarak üretilen bir malın fiyatı, başka ülkelere üretilen aynı malın gümrüklü fiyatından daha düşük olduğu için, o mal hiç ithâl edilmiyor ve tüketim yerli üretimden karşılanıyor olabilir. Bu ülke, bir başka ülke ile gümrük birliği kurduğu zaman, birliğe üye diğer ülkede sözkonusu mal daha ucuza üretiliyorsa, ithalâtı pahalandıran aradaki ticarî engeller de kalktığı için, malı o ülkeden ithâl edecektir. İki ülke arasında üretimin bu yer değiştirme-

si, yüksek maliyetten düşük maliyete doğru bir kaymadır. Gerçi, evrensel serbest ticaret, üretimi daha da düşük maliyetli bir kaynağa doğru yöneltebilir, fakat gümrük birliği bunu sağlayamasa bile, en azından doğru yönde bir adımdır ve üretimdeki kayma gümrük birliğinin **ticaret yaratıcı**, bir başka deyişle refahı artırıcı etkisini gösterir.

Gümrük birliği üyelerinden birinin, birlik kurulmadan önce, gümrüğü ödendikten sonra bile yerli üretime nazaran daha ucuz olduğu için en düşük maliyetli üçüncü bir ülkeden ithâl ettiği, şimdi ise diğer üye ülkeden ithâl edeceği başka mallar da olabilir. Bu durumda, üretimin yer değiştirmesi üye ülkeler arasında değil düşük maliyetli üçüncü ülke ile yüksek maliyetli üye ülke arasındadır. Dolayısıyla Viner'a göre bu, «koruyuculuk taraftarının tasvip edeceği, fakat kendi doktrininin mantığını iyi anlayan bir serbest ticaret taraftarının tasvip edemeyeceği türden bir kaymadır» (Viner, s. 33). Bir başka deyişle bu, gümrük birliğinin **ticaret saptırıcı**, yani refahı azaltıcı etkisini gösterir.

Viner'in bu görüşlerini Tablo 1 de verilen bir örnekle daha iyi açıklamak mümkündür. Bir X malı A, B ve C gibi üç ülkede üretiliyor olsun ve bu malın üretim maliyetinin sözkonusu ülkelerde sırasıyla 35, 26 ve 20 lira olduğunu farzedelim. A ülkesinin ithalâta % 100 gümrük koyması, X malının ithalini önlemek ve yerli üretimi

TABLO : 1
Üç Ülkede Bir X Malının Fiyatı

Ülke	A	B	C
Fiyat	35	26	20

korumak için yeterli olacaktır. Eğer A ülkesi, B veya C ülkesi ile gümrük birliği kurarsa daha iyi bir duruma geçebilir; çünkü B ülkesi ile birlik kurması halinde, yerli üretimin gerektirdiği 35 lira yerine 26 liralık, C ülkesi ile birlik kurması halinde de 20 liralık ihracat fırsat maliyeti ile bir birim X malı elde edecektir (1). Üretim-

(1) Bu argüman her ülkedeki nisbi fiyatların gerçek dönüşüm oranını yansıttığını farketmektedir. Yani A ülkesinde bir birim X üretmek için kullanılan kaynaklar 35 lira değerinde bir başka mal üretebilir ve bir birim X malı, 26 liralık mal ihraç etmek suretiyle B den elde edilebildiğine göre, B ülkesi ile ticaret başladığı zaman, kaynakların X dışına transferinden dolayı, A ülkesinde 9 lira değerinde bir mal fazlası meydana gelecektir.

deki bu kayma gümrük birliğinin ticaret yaratıcı olduğunu gösterir.

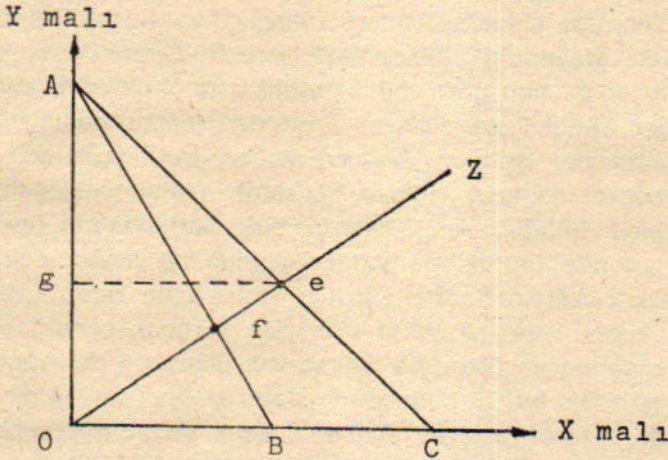
Eğer A ülkesi, ithalâta % 50 tarife uygulaysaydı, herhangi bir gümrük birliği kurmadan önce, X malını dışardan, yani C ülkesinden alacak ve malın A daki fiyatı 30 lira olacaktı. Bu durumda A'nın B ile bir gümrük birliği kurduğunu düşünelim. B ülkesinin ürettiği mal gümrüksüz gireceği için A ülkesinde 26 liraya, C'nin ürettiği ise % 50 gümrük ödeneceği için 30 liraya satılacaktır. Dolayısıyla A ülkesi, birlik kurulmadan önce 20 liralık ihracat karşılığında C'den aldığı X malını, birlik kurulduktan sonra 26 liralık ihracat karşılığı fiyat ödeyerek B'den alacaktır. Bu durum, kurulan gümrük birliğinin ticaret saptırıcı olduğunu gösterir; çünkü üretimin düşük maliyetliden yüksek maliyetli arz kaynağına kayması sonucunu doğurduğu için, kaynakların etkin olmayan bir tarzda dağılmasına ve refahın düşmesine sebep olmaktadır.

Buna göre, eğer bir gümrük birliğinin refah üzerindeki net etkisinin belirlenmesi istenirse, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerinin nisbî güçlerinin belirlenmesi gerekir. Birinin veya ötekının daha önemli olmasına göre, birlik refahı arttıracak veya azaltacaktır (2). Eğer birliği kuran ülkeler ürettikleri mallar bakımından birbirini tamamlayıcı ise yani benzer mallar üretmiyorsa, gümrük birliğinin ticaret saptırıcı, dolayısıyla refah azaltıcı etkisi fazla olacaktır. Aksine, birliği kuran ülkelerin, birlik kurulmadan önce tarife şemsiyesi altında ürettikleri mallar birbirine ne kadar çok benzer ise, gümrük birliğinin ticaret yaratıcı, dolayısıyla refah arttırıcı etkisi de o kadar fazla olacaktır. Buradan çıkacak sonuç, bir tarım ülkesinin diğer tarım ülkesiyle, bir sanayi ülkesinin de diğer sanayi ülkesiyle gümrük birliği kurmasının daha doğru olacağıdır. Çünkü bu takdirde, ticaret yaratıcı etkinin yüksek ve ticaret saptırıcı etkinin düşük olması ihtimali daha fazladır. Ayrıca, birlik kurulmadan önce, birliğe dahil olan ülkelerin ürettiği aynı mallar arasındaki ma-

(2) Bu analiz R.G. Lipsey ve K.J. Lancaster'in «ikinci en iyi» adını verdikleri teoremin bir örneğidir. Bu teoriye göre, eğer bütün optimum şartları yerine getirmek (yukarıdaki örnekte bütün nisbî fiyatları üretimdeki bütün dönüşüm oranlarına eşitlemek) mümkün değilse, optimum şartların bir kısmını sağlayan (yukarıdaki örnekte bazı nisbî fiyatları, üretimdeki bazı dönüşüm oranlarına eşitleyen) bir değişme durumu ya iyileştirebilir ya da kötüleştirir (Lipsey, 1960, s. 263).

liyet farkı ne kadar fazla ise, birlik kurulduktan sonra, üretimin düşük maliyetli kaynağa kaymasından doğacak fayda da o kadar fazla olacaktır (Viner, s. 42).

Yukardaki analizi yaparken Viner'in zımnen, tüketimde malları birbirini yerine ikame etme imkânı olmadığını, yani talebin bütün fiyat elâstikiyetlerinin sıfıra eşit olduğunu farzettığı anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle mallar nisbî fiyatlardan bağımsız olarak belirli sabit bir oranda tüketilmektedir. Öte yandan, arz elâstikiyetlerinin sonsuz derecede büyük olduğunu, yani bütün malların ölçeğe göre sabit getiri altında üretildiğini varsaymıştır (Södersten, s. 433). Bunun ne demek olduğunu Şekil 1 yardımıyla açıklayalım. Bir A ülkesi ele alalım ve bu ülkenin bir tek Y malı üretiminde ihtisaslaşarak OA kadar ürettiğini ve bir tek X malını ise en düşük maliyetli üretici olan C ülkesinden ithâl ettiğini farzedelim. A da üretilen Y malı ile, C den ithâl edilen X malı arasındaki fiyat oranı AC doğrusunun, malların sabit oranda tüketilmesi ise OZ doğrusunun eğimi ile gösterilmiştir.

Şekil:1

Serbest ticaret altında A'nın dengesi, OZ ve AC doğrularının kesiştiği e noktasında olacaktır. A ülkesi, ürettiği Y malının, Og kadarını kendisi tüketecek ve Ag kadarını ihraç ederek karşılığında ge kadar X malı ithal edecektir.

Şimdi de A'nın B ülkesi ile ticaret saptırıcı bir gümrük birliği kurduğunu farzedelim. Bu durumda A ülkesi X malını öncekine nazaran daha yüksek bir fiyatla ithâl edecektir. Bu yeni fiyat Şekil 1

ve 1960, s. 266-268). Yine, A ülkesinin toplam Y malı üretimi OA ile ve C ülkesinden ithâl edilen X malının Y malı cinsinden fiyatı AC doğrusunun eğimi ile gösterilmiştir. Buna göre, serbest ticaret altındaki denge durumu, I_1 kayıtsızlık eğrisinin AC doğrusuna teğet olduğu e noktasındadır. Eğer, A ülkesi X malının ithaline tarife korsa, A ülkesindeki nisbî fiyatlar, A'C' doğrusunun eğimiyle gösterildiği şekilde değişir. Tarifeden sağlanan hasılatın tüketicilere iade edildiği varsayımı altında, yeni denge noktası yine AC üzerinde bulunacak ve AC doğrusunu kestiği yerde eğimi A'C' ne eşit olan bir kayıtsızlık eğrisinin AC yi kestiği noktada olacaktır (Lipseý, 1957, s. 61). Tarifeden sonraki bu yeni denge noktası Şekil 2 de AC doğrusuyla I_0 kayıtsızlık eğrisinin kesiştiği h noktası ile gösterilmiştir. Bu nokta yerli malın tüketiminin arttığını, ithalâtın ise azaldığını göstermektedir.

Bu durumda, A ülkesinin ticaret saptırıcı bir gümrük birliği kurması ve buna rağmen refahını arttırması mümkündür. Bunu açıklamak için, A noktasından geçen ve I_0 kayıtsızlık eğrisine teğet olan AB doğrusunu çizelim. Eğer A ülkesi, B ülkesi ile ticaret saptırıcı bir gümrük birliği kurar ve X malını, AB doğrusunun eğiminin gösterdiği fiyatla B ülkesinden ithâl ederse, yeni denge noktası f olacak, fakat A ülkesinin refahı h noktasına göre değişmeyecektir. Buradan çıkacak sonuç şudur : Eğer, A ülkesi ile B ülkesi arasındaki ticaret haddi, AC doğrusunun eğiminin gösterdiğinden kötü, fakat AB doğrusunun eğiminin gösterdiğinden daha iyi olursa, A ülkesi I_0 dan daha yüksek bir kayıtsızlık eğrisine ulaşabileceği için, ticaret saptırıcı gümrük birliği refahı arttıracaktır. A ile B arasında ticaret saptırıcı birlik kurulduğunda, ticaret haddi, AB doğrusunun eğiminin gösterdiğinden daha kötü olursa, ancak o zaman A nın refahı düşecektir (Lipseý, 1960, s. 267).

Böylece, ticaret saptırıcı gümrük birliğinin, birbirine zıt iki etkisi belirlenmektedir. Birincisi, A ülkesinin ithalâtının düşük maliyetliden yüksek maliyetli arz kaynağına kaymasıdır. Bu, Viner'in dikkate aldığı ülkelerarası ikameyi gösterir. İkincisi ise, üretim ve tüketimde mallararası ikamenin ortaya çıkmasıdır. Ticaret saptırıcı gümrük birliğinin refah üzerindeki nihai etkisi, birincisi refah azaltıcı, ikincisi refah arttırıcı yönde işleyen bu iki zıt eğilimin net sonucu tarafından belirlenecektir (Lipseý, 1960, s. 269).

Burada dikkat edilmesi gereken husus, birlik üyesi ülkeden yapılan ithalâtın hacminin önemli olmadığıdır. Çünkü, bu ithalât, hem kazanç ve hem de kayıp doğurmaktadır. Önemli olan, birlik dışından

yapılan ithalât ile, yerli mallara yapılan harcamalar arasındaki ilişkidir : yerli malların tüketimi ne kadar fazla ve birlik dışından yapılan ithalât ne kadar az ise, gümrük birliğinin kazançlı olması ihtimali o kadar yüksektir. Çünkü, birlik dışından yapılan ithalât ne kadar az ise, gümrük birliği kurulunca o kadar az sayıdaki malın diğer mallara göre fiyatı çarpıtılmış, yerli üretim ne kadar fazla ise, birlik kurulunca, o kadar çok sayıdaki malın diğer mallarla doğru fiyat ilişkisi kurulmuş, dolayısıyla refah kaybı azaltılmış, refah kazancı ise arttırılmış olur.

Buradan iki önemli sonuç çıkmaktadır. Birincisi, bir ülkenin dış ticaret hacmi verildiğinde, bunun, birliğe dahil ülke ile olan kısmı ne kadar fazla, birlik dışı ülkelerle olan kısmı ne kadar az ise, gümrük birliğinin refahı artırma etkisi o kadar fazladır. İkincisi, dış ticaret hacmi ne kadar düşükse, yerli mallara nisbetle dışardan alınan mal miktarı o kadar az olacağı için, gümrük birliğinin refahı artırma ihtimali o kadar fazladır. Bu iki nokta bizi, ticari bakımdan birbirine en çok bağımlı olan, yani dış ticaretlerinin büyük bir kısmını birbiri ile yapan ve iç ticaretine nazaran dış ticaret hacmi çok küçük olan ülkelerin birbiri ile gümrük birliği kurması gerektiği sonucuna götürmektedir (Lipsey, 1960, s. 274).

Özetleyecek olursak; genelde gümrük birliğinin fayda veya zararı konusunda kesin bir hükme varmak imkânsızdır. Eğer üye ülkeler, gerçekte birbirine rakip, fakat potansiyel olarak birbirini tamamlayıcı iseler, gümrük birliğinin refahı arttırması ihtimali yüksektir. Birlik üyesi ülkelerin ürettikleri aynı mallar arasındaki maliyet farkı ne kadar fazla ise, kazanç ihtimali o kadar fazladır. Üye ülkelerin dış ticaret hacimleri ne kadar az ise ve bu dış ticaretin ne kadar büyük bir kısmı kendi aralarında yapıyorsa, gümrük birliğinin refah arttırıcı etkisi o kadar yüksektir.

Teorinin Yetersizlikleri

Yukarda açıkladığımız gümrük birliği teorisi neoklasik bir teori-dir. Çünkü yapılan analiz, ilgili ülkelerin, gümrük birliği kurulmadan önce ve kurulduktan sonra, tam istihdam halinde olduğunu varsaymakta, dolayısıyla esas olarak, birliğin, kaynak tahsisi ve refah üzerindeki etkilerini incelemektedir. Ayrıca, yapılan analiz mukayeseli statik bir analizdir. Belirli bir tarife yapısı altındaki dengeden başlamakta, bu yapıda diskriminatif bir değişiklik yapılarak, bunun

refah üzerindeki etkileri araştırılmaktadır (1): Gümrük birliğinin, iktisadî faaliyetlerin seviyesi, ödemeler dengesi ve enflasyon oranı gibi konular üzerindeki etkisine değinilmemektedir. Teori, ölçek ekonomilerine ve ticaret hadlerindeki değişmelere yüzeyden temas etmekte, dış rekabetteki artmanın sonucu olarak etkinlikteki değişmeler ve iktisadî büyüme oranındaki değişmeler gibi dinamik unsurlar ise, teorinin tamamen dışında kalmaktadır (Lipsey, 1960, s. 261). Dolayısıyla, geleneksel gümrük birliği teorisinin, mevcut varsayımlar altında dahî, yukarda sayılan unsurları dikkate almadıkça, yeteri kadar rafine olduğunu söylemek mümkün değildir.

Gümrük Birliği Teorisi ve Azgelişmiş Ülkeler

Geleneksel gümrük birliği teorisinden çıkarılan postülalar, az gelişmiş ülkelerin, eğer bir gümrük birliği kurmaları gerekiyorsa, bu birliği gelişmiş ülkelerle kurmalarının zorunlu olduğu sonucunu doğurmaktadır. Çünkü, azgelişmiş ülkelerin ticaretinin büyük bir kısmı, bu ülkelerin kendi aralarında değil, gelişmiş ülkelerdir. Bu ise, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında, ondokuzuncu yüzyılda oluşan ticarî yapıya dönülmesi demektir. O yapının, nasıl azgelişmiş ülkeler aleyhine işlediği konusundaki literatür oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Bugün ise, azgelişmiş ülkeler, serbest dış ticaretin kendilerine biçtiği kaderi benimsememekte ve kalkınma baş meseleleri haline gelmiş bulunmaktadır.

Konuyu bu açıdan ele alınca, herhangi bir gümrük birliği içindeki ortaklarından daha geri olan bir üye ülkenin piyasası, diğerlerinin endüstrisine açıldığında, o ülkenin kalkınmasının duracağı sonucuna varmak mümkündür. 1860 yılında kurulan İtalyan birliğinin, kuzey ile güney İtalya arasındaki gelir farkını öncekine nazaran daha da büyütmüş olması, buna tarihî bir örnek olarak gösterilebilir (Kindleberger and Herrick, s. 328). Bu gelişme iktisadî faaliyetin 'kutuplaşması' olarak adlandırılmaktadır. Myrdal, malların serbest hareketine, faktörlerin de serbest hareketi eklenince, bir ülke içinde sanayinin bir kutba doğru toplanmasına benzer olarak, uluslararası da kutuplaşmanın ortaya çıkacağını ve bunun se-

(1) Avrupa Ortak Pazarı için, Verdoorn ve Johnson'ın bu esasa göre yaptığı araştırmalar, gümrük birliğinden doğan kazancın, en iyimser yorumla bile, millî gelirin yüzde biri civarında olduğunu göstermiştir (Johnson, s. 347). Dolayısıyla, geleneksel teori, gümrük birliğinin refah yaratıcı etkilerinin küçük olduğu görüşünü desteklemektedir.

beplerini detaylı olarak açıklamıştır. Dolayısıyla, geleneksel gümrük birliği teorisi, az gelişmiş ülkelerin kalkınma ve sanayileşme politikaları ve bu yöndeki şiddetli arzularıyla bağdaşmamaktadır.

Kalkınma iktisadiyla uğraşan iktisatçılar ve az gelişmiş ülkelerin kendileri, az gelişmişlerin gelişmişlerle birlik kurmalarından ziyade, az gelişmiş ülkelerin kendi aralarında birlik kurmalarının daha doğru olabileceği görüşündedir. Analitik bakımdan, gelişmiş ülkelerin kendi ve az gelişmiş ülkelerin de yine kendi aralarındaki gümrük birlikleri birbirinden önemli ölçüde farklıdır. Bunlardan birincisi sözkonusu olunca, iktisatçılar esas olarak birliğin dünya refahı üzerindeki etkisi ile ilgilenmektedirler. Halbuki, Orta Amerika Ortak Pazarı (CACM) örneğindeki gibi, az gelişmişlerin kendi aralarındaki birliğin, uluslararası ticaret akımı üzerindeki etkisi önemsiz olabilir. Burada önemli olan, iktisadî birliğin, birlik üyesi ülkelerin kendi üzerindeki tesirleridir ve bu açıdan, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin her ikisi de faydalı sonuçlar doğurabilir.

Meselâ, Avrupa'da birliğin ticaret saptırıcı etkisi zararlı görülmüştür, çünkü bu etki, tam istihdam halinde olduğu varsayılan kaynakların, etkin kullanımdan, etkin olmayana doğru kaymasına yol açacaktır. Halbuki tam istihdam varsayımı az gelişmiş ülkeler için geçerli değildir. Bu ülkelerde, işsizlik ve gizli işsizliğin yaygın bir durum olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla, bu ülkelerde, ticaret saptırıcı faaliyetlere çekilen yerli işgücü, daha önce işsiz veya gizli işsiz idiyse, fırsat maliyeti sıfır veya sıfıra yakındır (Kreinin, s. 374), yani kaynak kullanımının kötüleşmesi değil, iyileşmesi sözkonusudur.

Az gelişmiş ülkelerin esas amacı kalkınma ve sanayileşme olduğuna göre, gümrük birliği, ticaret saptırıcı ve kısa dönemde gelir azaltıcı etkiye rağmen, uzun dönemde bu amaca hizmet ediyorsa faydalıdır. Kaldı ki, sanayileşme ve kalkınma açısından hareketle Cooper-Massel, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin her ikisinin de iyi veya kötü olabileceğini göstermişlerdir. Ticaret saptırıcı bir birlik kurulması halinde her ülke diğerinin piyasasını doyurmak için sınıfi üretimini genişletir. Bu durumda, herbir ülkenin millî geliri azalsa bile, sınıfi üretimi artar. Ülkelerin kayıtsızlık eğrileri tam olarak bilinmeden bunun refahı arttıracığı veya azaltacağı söylenemez. Benzer şekilde ticaret yaratıcı etkiyi ele alalım. Diyelim ki A ülkesi, sınıfi malları, B ülkesine nazaran daha düşük maliyetle üretmektedir. İki arasında gümrük birliği kurulduğunda, sınıfi üretim, bütünüyle A ülkesine kayacaktır. Yeni durumda B ülkesi, sınıfi mallar için daha az ödeyecektir, ama kendi sanayi sektörü bütü-

nüyle kaybolmuştur. Şimdi acaba B ülkesinin durumu daha mı iyidir? Yine, B ülkesinin kayıtsızlık eğrilerini tam olarak bilmeden cevap verilemez (Cooper and Massell, s. 475).

Ticaret saptırıcı etkinin kötü olduğu iddiası iki gerçeği ihmal etmektedir : Birincisi, potansiyel ölçek ekonomileri, mahallî iş sahaları yaratılması ve kurulan birlik içinde dairevî gelir akımının doğması gibi sebeplerle, statik ticaret saptırıcı etkinin neticede dinamik ticaret yaratıcı etkiye dönüşmesi ihtimalidir. Bu yaklaşım standart 'bebek endüstriler' argümanının bir uzantısıdır ve bebek endüstri, içinde bulunduğu piyasanın genişliği sayesinde, muhtemelen büyüyecektir. İkincisi, eğer her bir üye ülke, birlik kurulmadan önce, kendi ithâl ikamesi endüstrisini, daha düşük maliyetli üreticilere (muhtemelen gelişmiş sanayi ülkelerine) karşı koruyor idiye, birlik kurulduktan sonra üye ülkelerin dışa karşı müşterek bir tarife uygulamaları, öncekinden daha fazla ticaret saptırıcı bir etki doğurmayacaktır. Öte yandan, eğer ölçek ekonomileri varsa, dinamik ticaret yaratma ihtimali ortaya çıkabilir.

Buradan anlaşılacağı üzere, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı gibi, yararlı fakat statik kavramların, geleneksel serbest ticaret modellerinin teorik vakumundan ziyade, az gelişmiş ülkelerin mevcut politikalarının içinde bulunduğu gerçeklere dayanan büyüme ve kalkınmanın dinamikleri açısından analiz edilmesi gerekir (Todaro, s. 334). Halbuki, geleneksel gümrük birliği teorisi, iktisadî birleşmenin, teknoloji ve üretimin yapısal durumunu, ülkelerarası ikameden başka mallararası ve faaliyetlerarası ikame sürecini dinamik olarak nasıl değiştireceği, ihtisaslaşmanın ötesinde kaynak çeşitlenmesinin dinamikleri, yatırımların ve beklentilerin kompozisyonu, dışsal ekonomilerin emilme kapasitesi vesaire gibi kalkınmanın ana meseleleri üzerinde durmamaktadır (Vaitsos, s. 751).

Yukardaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, geleneksel gümrük birliği teorisi az gelişmiş ülkelerin kalkınma ve sanayileşme ihtiyaçlarına uymamaktadır. Ancak, bu ülkelerin kendi aralarındaki gümrük birliği ile ilgili teorik bir analiz de ortaya konabilmiş değildir. Böyle bir analiz, ölçek ekonomileri, ticaret hadlerindeki değişmeler, ödemeler dengesi problemleri, dışsal ekonomiler, sermaye ithali ve açık veya gizli işsizlik gibi, literatürde herbiri ayrı ayrı incelenen, fakat analitik bir çerçeve bütünü içine başarıyla yerleştirilememiş olan unsurlara ağırlık vermelidir (Cooper and Massell, s. 461). Dolayısıyla az gelişmiş ülkeler arasındaki iktisadî birleşmelerle ilgili teori, ticaretin analizinden değil, teknoloji ve üretim yapısının

değişmesini konu alan kalkınma ve programlama teorisinden ve gelişmekte olan ülkelerin diğerleriyle bağımlılık ilişkisini araştıran literatürden doğmalıdır. Yani, az gelişmiş ülkelerin ihtiyaçlarına uygun bir gümrük birliği teorisinin, uluslararası ticaret teorisinin değil de, kalkınma teorisinin bir uzantısı veya dalı olması gerektiği görüşü, kalkınma iktisadiyla uğraşan iktisatçılar arasında yaygınlık kazanmıştır.

Az gelişmiş ülkeler arasındaki iktisadî birleşmeleri, ilk bakışta haklı gösteren en güçlü argüman, katılan ülkelerin müştereken daha geniş ve daha etkin bir endüstriyel temel kurmalarına imkân vermektir. Entegrasyon süreci dinamik açıdan ve bu sürecin bir sonucu olarak değişecek olan faktör donanımının ve teknolojinin yavaş yavaş emilmesinin ışığı altında ele alınmalıdır (Salgado, s. 167). Konuya bu açıdan yaklaşarak az gelişmiş ülkelerin kendi aralarında kuracakları gümrük birliklerinin doğurması muhtemel bazı sonuçları üzerinde durmakta yarar vardır.

Evvelâ, az gelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik işbirliği, sanayileşme imkânını geniş ölçüde güçlendirebilir. Çoğu az gelişmiş ülkelerin küçüklüğü, kalkınma için önemli bir engeldir. Dünya çapında ihracat için tarım malları veya maden üreten bir ülkenin küçük olması belki o kadar önemli değildir. Fakat, çoğu kere yurtiçi piyasa için üretim yaparak ithâl ikamesi yoluyla sanayileşmeye çalışılması bakımından ülkenin küçük oluşu çok önemli bir engeldir. Çünkü, piyasanın küçüklüğü, firmaların minimum optimum ölçeğe ulaşacak kadar gelişmelerine imkân vermez, dolayısıyla büyük ölçekli üretimden doğacak faydalar sağlanamaz. Az gelişmiş ülkelerin iç piyasaları, nüfus miktarının ve fert başına gelir rakamlarının gösterdiğinden gerçekte daha küçük olabilir. Meselâ, bir ülkede gelir aşırı derecede dengesiz dağılmışsa, birkaç lüks mal için talep fazla, fakat daha temel mallar için talep yetersiz olacaktır. Ayrıca iç piyasa, sadece nüfus ve gelir tarafından değil, fakat aynı zamanda ülke içi ulaşımın kolaylığı tarafından da belirlenir. Tüketicilerin mamul mal üreticilerine ulaşabilmesi, hem ulaşım sistemine, hem de nüfusun yoğunluğuna bağlıdır (Sutcliffe, s. 229). Az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesi dikkate alınarak kurulan bir birlik, belki özde ithâl ikamesi anlamı taşımaktadır, ancak ithâl ikamesinin pek çok sınırlayıcı faktörlerini bütünüyle ortadan kaldırmaya bile, önemli ölçüde genişletme imkânına sahiptir. İktisadî birlik, piyasayı genişleterek, üye ülkelerin uluslararası ihtisaslaşma ve iş bölümünün nimetlerinden yararlanmalarını, ölçeğe göre içsel ekonomilerden fay-

dalanmalarını sağlar. Ölçeğe göre dışsal ekonomiler ve endüstriler arasındaki ileriye ve geriye doğru bağlantılar da daha fazla geliştirilebilir (Nixson, s. 2). Dolayısıyla azgelişmiş ülkeler, ithâl ikamesi yoluyla sanayileşmenin yarattığı darboğazları aşmak amacıyla, gelişmiş ülkelerin önemli ölçüde korunan mamul mal piyasalarına girmek için birbiriyle rekabet etmek yerine, müşterek bir koruyucu tarifinin gerisinde sınaî üretimlerini geliştirip çeşitlendirme imkânını bulabilirler ve iktisadî birleşmenin temsil ettiği, hem içe hem dışa dönük ticaret politikaları terkiibinden en fazla yararlanma şansını elde edebilirler (Todaro, s. 336).

Azgelişmiş ülkeler arasındaki iktisadî birleşmeler, henüz kurulmamış olan endüstriler için de fırsat yaratabilir. Bu yüzden iktisadî iş birliği, herbiri rasyonel bir iş bölümünden yararlanmak için çok küçük olan bir grup ülke arasında ticarî engelleri kaldırarak ve kalkınma planlarını birbiriyle koordine ederek, yeni kurulacak endüstrilerin ülkeler arasında rasyonel dağılımını ve ihtisaslaşmayı sağlayabilir.

İktisadî birliğin muhtemel bir başka yararı da rekabetin artmasıdır. Herhangi bir iktisadî birlik kaçınılmaz olarak yapısal değişikliğe yol açar. Meselâ millî monopoller, birlik içinde oligopol haline gelir. Oligopoller de değişikliğe uğrar. Millî oligopoller yakın ve şahsî ilişkiler yoluyla, menfaatlerini birleştirmiş, piyasayı paylaşmış ve rekabeti önlemiş olabilirler. Halbuki bunlar, birlik kurulunca, birliğe dahil diğer ülkelerdeki oligopollerle rekabete girmek zorunda kalacaklardır, çünkü onlarla ilişkiler kopuktur ve şahsî değildir. Bu yüzden firmalar, kendi yerli piyasalarındaki paylarını garanti altında göremezler. Dolayısıyla, piyasadaki yerlerini koruyabilmek için, kendi ülkelerindeki etkin olmayan diğer firmalara karşı da daha az dostluk göstereceklerdir. Böylece rekabet hızlanabilmektedir (Swann, s. 38).

Piyananın büyümesi, büyük ölçekli üretime geçilmesi ve iktisadî faaliyetlerin koordine edilmesi, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin artmasına da imkân verebilir. Böylece, azgelişmiş ülkelerin kendi faktör donanımlarına uygun yerli teknolojilerini geliştirebilme ihtimali kuvvetlenir.

Önemli olması muhtemel bir başka husus da, faktör hareketlerinin artması ile ilgilidir. Eğer kurulacak birlik, mal hareketleri yanında faktör hareketlerine de imkân verirse, faktörlerin verimliliği, bilginin yayılması ve kalkınma hızı daha da artabilir.

Ve nihayet, az gelişmiş ülkeler arasında kurulacak iktisadî bir birlik, uluslararası kuruluşlarda (IMF gibi), uluslararası müzakerelerde (Kennedy ve Tokyo görüşmeleri gibi), gelişmiş ülkelerle ticaretle, sermaye ve teknoloji ithaline ilişkin pazarlıklarda ve uluslararası firmalarla olan ilişkilerde, birliği kuran ülkeleri daha güçlü hale getirerek, bu ülkelerin uzun dönem kalkınma gayretleri için daha sağlam bir temel oluşturabilir. Ayrıca, birliğin gelişmiş ülkelerle olan ticaret hadleri, «eğer ticaretten doğan kazancı, yanlış kaynak dağılımından doğan kayıplardan daha fazla arttırsa, ticaretin sapması, zengin ülkeler aleyhine, fakir ülkelere bir bütün olarak yararlı olabilir» (Kindleberger and Herrick, s. 329).

Az gelişmiş ülkeler arasında kurulacak bir gümrük birliğinin kalitatif olarak yukarıda sıralanan muhtemel faydaları, bu tür birliklerin kurulmasına ilişkin, birlik içinde sanayinin kutuplaşması, birlikten doğan kazancın paylaşılması, yeni endüstrilerin birlik içinde dağılımının planlanması gibi iktisadî veya bunların dışındaki sosyo-politik başka güçlükler dikkate alınmadan zikredilmiştir. Söz konusu hususlar bu makalenin kapsamı dışındadır.

Sonuç

Geleneksel gümrük birliği teorisi, 'ticaret yaratıcı' ve 'ticaret saptırıcı' gibi kavramlardan hareket ederek, bir gümrük birliğinin, esas itibarıyla ticaret yaratıcı olması halinde refahı arttıracığı, ticaret saptırıcı olması halinde de refahı azaltacağı sonucuna varmıştır. Eğer, gümrük birliği kuracak olan ülkeler, gerçekte birbirine rakip, fakat potansiyel olarak birbirini tamamlayıcı iseler, gümrük birliği refahı arttıracaktır. Öte yandan, birlik üyesi ülkelerin ürettikleri aynı mallar arasındaki maliyet farkı ne kadar fazla ise, kazanç ihtimali de o kadar fazladır. Ayrıca, üye ülkelerin dış ticaret hacimleri ne kadar az ise ve bunun ne kadar büyük bir kısmı kendi aralarında yapılıyorsa, gümrük birliğinin refah arttırıcı etkisi o kadar çoktur.

Bu, tam rekabet varsayımına dayanan ve mukayeseli statik bir teoridir. Dinamik unsurları geniş ölçüde ihmal etmektedir. Az gelişmiş ülkeler bakımından doğurduğu sonuç ise, daha da büyük tartışma konusudur. Çünkü, bu teoriye göre, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle gümrük birliği kurması gerekmektedir. Oysa bu öneri, geniş ölçüde az gelişmiş ülkeler aleyhine işlemiş olan ondoku-

zuncu yüzyıldaki ticarî yapıya dönülmesi anlamına gelmekte, bu ülkelerin kalkınma ve sanayileşme amaçlarıyla bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla, az gelişmiş ülkelerin, kalkınma ve sanayileşmeyi hızlandırmak için, yine kendi aralarında iktisadî birlik kurmaları gerektiği görüşü benimsenmiştir.

Konuya bu açıdan yaklaşarak, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin her ikisinin de az gelişmiş ülkeler bakımından iyi veya kötü olabileceği durumlar vardır. Ayrıca, dinamik unsurlar dikate alınınca, kısa dönem ticaret saptırıcı etkilerin, uzun dönem ticaret yaratıcı etkiler haline dönüşmesi muhtemeldir. Az gelişmiş ülkeler arasındaki iktisadî birleşmelerin, piyasa darlığından doğan güçlükleri yenmek, ölçek ekonomilerinden yararlanmak, teknolojik gelişmeyi hızlandırmak, kalkınma plan ve programlarını koordine ederek yeni endüstriler için imkân hazırlamak, rekabetin artmasını sağlamak, millî sınırlar içindeki ithâl ikamesi endüstrilerinin yarattığı bazı darboğazları aşmak ve nihayet sanayileşmiş ülkeler karşısında daha güçlü duruma geçmek bakımından yararları vardır.

Sınâî kalkınma seviyeleri ve piyasa hacimleri birbirine yakın, sosyo-kültürel yapıları benzer, endüstriyel gelişmelerini koordine etmeye ve rasyonelleştirmeye kuvvetle arzulu Üçüncü Dünya ülkelerinin bu yönde başarılı olma şansları yüksektir.

KAYNAKLAR

Kitaplar

Kindleberger, C.P. and Herrick, B., *Economic Development*, McGraw-Hill Kogakusha, Ltd., Tokyo, 1977.

Kreinin, M.E., *International Economics: A Policy Approach*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York, NY, 1979.

Nixson, F.I., *Economic Integration and Industrial Location: An East African Case Study*, Longman Group Ltd., London, 1973.

Södersten, Bo, *International Economics*, The Mcmillan Press, Ltd., London, 1979.

Sutcliffe, R.B., *Industry and Underdevelopment*, Addison-Wesley Publishing Company, London, 1971.

Swan, D., *The Economics of the Common Market*, Penguin Books, Middlesex, 1972.

Todaro, M.P., *Economics for a Developing World*, Longman Group Ltd., London, 1979.

Makaleler

- Cooper, C.A. and Massell, B.F., «Toward a General Theory of Customs Unions for Developing Countries», *Journal of Political Economy*, Vol. 73, 1965.
- Johnson, H.G., «The Gains From Freer Trade with Europe: An Estimate», *International Economic Integration*, Der. P. Robson, Penguin Books, Middlesex, 1971.
- Lipsey, R.G. (1957), «The Theory of Customs Unions: Trade Diversion and Welfare», *International Economic Integration*, Der. P. Robson, Penguin Books, Middlesex, 1971.
- (1960), «The Theory of Customs Unions: A General Survey», *Readings in International Economics*, Der. R.E. Caves, H.G. Johnson, George Allen and Unwin Ltd., London, 1975.
- Salgado, G., «Economic Integration of Developing Countries and the Role of Joint Industrial Planning», *Journal of Development Planning*, No. 8, U.N., New York, 1975.
- Vaitsos, C.V., «Crisis in Regional Economic Cooperation (Integration) among Developing Countries: A Survey», *World Development*, Vol. 6., 1978.
- Viner, J., «The Economics of Customs Unions», *International Economic Integration*, Der. P. Robson, Penguin Books, Middlesex, 1971.

